

А. М. Сундук,

д. е. н., Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", м. Київ

В. А. Голян,

д. е. н., професор, директор, Громадська організація "Європейський аналітичний центр", м. Київ

І. І. Андрощук,

к. е. н., викладач, Луцький національний технічний університет

В. В. Савчук,

аспірант відділу проблем економіки земельних і лісових ресурсів, Державна установа

"Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", м. Київ

АГРАРНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ПІДГРУНТЯ, ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ФІНАНСОВО- ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ

A. Sunduk,

Doctor of Economic Sciences, Public Institution "Institute of Environmental Economics and Sustainable Development of the National Academy of Sciences of Ukraine", Kyiv

V. Golyan,

Doctor of Sciences (Economics), Professor, Director, Public Organization "European Analytical Centre", Kyiv

I. Androshchuk,

PhD (Economics), Lecturer of the Lutsk National Technical University

V. Savchuk,

postgraduate student of the department of land and forest resources economy problems, Public Institution "Institute of Environmental Economics and Sustainable Development National Academy of Sciences of Ukraine", Kyiv

AGRARIAN NATURE MANAGEMENT IN UKRAINE: INSTITUTIONAL BASIS, MAIN TRENDS AND FINANCIAL-ECONOMIC MECHANISMS OF RATIONALIZATION

Встановлено, що основними складовими аграрного природокористування виступають: господарське освоєння земельно-ресурсного потенціалу (обробіток ґрунту, внесення органічних і мінеральних добрив та насіння, а також засобів захисту рослин, випасання худоби та інше використання сільськогосподарських угідь для розвитку тваринництва); сільськогосподарське водокористування (сільськогосподарське водопостачання, використання води на зрошення, створення протиповеневих та протипаводкових дамб на гірських територіях та в гумідній зоні); меліоративні заходи (агролісомеліорація, гідромеліорація, фіто-меліорація, хімічна меліорація (вапнування та гіпсування ґрунтів)); здійснення заходів з охорони земель (створення протиерозійних ставків, водоскидних споруд, берегоукріплень, залуження сильнодеградованої і забрудненої шкідливими речовинами ріллі, створення валів-каналів, валів-терас, валів-доріг).

Виявлено, що інституціональне підґрунтя еколого-деструктивного аграрного природокористування в Україні є взаємозв'язком між інституціональними обмеженнями і пастками та надмірною уніфікацією фінансово-економічного забезпечення природоохоронних проєктів і виникненням господарських перешкод в аграрному природокористуванні, що призводить до посилення проявів виснажливого землекористування, монокультуризації землеробства, зменшення масштабів здійснення заходів по охороні земель, а також проведення половинчатих меліоративних заходів.

Обґрунтовано, що інституціональною пасткою раціоналізації аграрного природокористування є невідповідність між господарськими пріоритетами використання сільськогосподарських угідь та вимогами природоохоронного законодавства, що зумовлено намаганням переважної більшості сільськогосподарських товаровиробників максимізувати прибуткові надходження на основі максимально можливого господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу.

It has been established that the main components of agrarian nature management are as follows: development of land and resource potential (soil tillage, application of organic and mineral fertilizers and seeds, as well as plant protection products, grazing of cattle and other use of agricultural lands for animal farming); agricultural water use (agricultural water supply, use of water for irrigation, building flood-control dams and floodwalls in mountainous areas and in the humid zone); reclamation measures (agricultural afforestation, hydrotechnical amelioration, vegetative reclamation, chemical reclamation (liming and gypsuming of soil)); implementation of the land protection measures (building anti-erosion ponds, water discharge facilities, shoreline stabilization structures, grassing of highly degraded and harmful substances-contaminated arable lands, building diversion terraces, terrace ridges, terrace roads).

It has been found out that the institutional basis of ecologically destructive agrarian nature management in Ukraine is the interconnection between institutional constraints and traps as well as the excessive unification of financial and economic support for environmental protection projects and the emergence of economic exaggerations in agrarian nature management, which leads to increased manifestations of exhausting land use, single-crop agriculture, reducing the scope of land protection measures, as well as carrying out inconsistent ameliorative measures.

It has been substantiated that the institutional trap of the rationalization of agrarian nature management is the discrepancy between the economic priorities of the use of agricultural lands and the requirements of environmental legislation, which is caused by the attempts of the vast majority of agricultural producers to maximize their income on the basis of as high as possible development of land and resource potential.

Ключові слова: аграрне природокористування, земельно-ресурсний потенціал, меліоративні заходи, інституціональне підґрунтя, фінансово-економічне забезпечення, фіскальні регулятори.

Key words: agrarian nature management, land and resource potential, land reclamation measures, institutional basis, financial and economic support, fiscal regulators.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Незважаючи на те, що в аграрному секторі в останні роки спостерігаються висхідні тренди стосовно нарощення обсягів виробництва і експорту і тим самим збільшуються фінансові можливості сільськогосподарських підприємств, в частині здійснення заходів з охорони земель та інших природоохоронних заходів мають місце негативні тенденції. Так, в останні роки порівняно із серединою 90-их років і початком 2000-их років значно скоротилися масштаби створення протиерозійних ставків, водоскидних споруд, а також зменшилася площа залуження сильнодеградованої і забрудненої шкідливими речовинами ріллі. Зменшення масштабів здійснення заходів з охорони земель, погіршення водно-повітряного режиму ґрунтів, згортання масштабів агролісомеліорації погіршує еколого-економічні характеристики сільськогосподарських угідь та посилює еколого-деструктивні процеси у землекористуванні, що вимагає удосконалення інституціонального середовища та фінансово-економічних механізмів раціоналізації аграрного природокористування.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Незважаючи на мляве удосконалення інституціонального середовища та фінансово-економічних механізмів раціоналізації аграрного природокористування ще з 80-их років минулого століття у працях вітчизняних вчених висловлювались думки стосовно умонтування у вітчизняну систему фінансово-економічного регулювання господарського освоєння агресурсного потенціалу інститутів-організацій та інститутів-правил, які довели свою дієвість в інших країнах. Удосконаленню інституціонального підґрунтя та фінансово-економічного механізму раціоналізації аграрного природокористування, зокрема раціоналізації використання осушуваних та зрошуваних земель, значна увага приділялася у працях В. Борисової, П. Борщевського, П. Веденичева, Б. Данилишина, С. Дорогунцова, І. Лукінова, А. Новаковського, О. Онищенко, Б. Пасхавера, М. Ромащенко, В. Трегобчука та інших [1–7]. Основна

увага зосереджувалася на соціально-економічній ефективності використання аграрного ресурсного потенціалу, економічних проблемах використання та охорони земельних ресурсів, впровадженні механізмів страхування ризиків втрати сільськогосподарської продукції внаслідок несприятливих природнокліматичних та природно-техногенних процесів, проведенні агрохімічної паспортизації та здійсненні екологічного аудиту сільськогосподарських угідь, обґрунтуванні необхідності застосування податкових та кредитних пільг з метою стимулювання впровадження ресурсозберігаючих та природоохоронних технологій.

ЦІЛІ СТАТТІ

Метою статті є виявлення недосконалості інституціонального підґрунтя господарського освоєння агресурсного потенціалу та здійснення природоохоронних заходів у сільськогосподарському виробництві, аналіз зрушень у структурі посівних площ кормових і технічних культур та тенденцій використання зрошуваних і осушуваних угідь, ідентифікація основних складових нерационального аграрного природокористування та розкриття надмірної уніфікованості набору методів та інструментів фінансово-економічного регулювання відтворення земельно-ресурсної складової природного багатства України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У широкому розумінні аграрне природокористування являє собою комплекс заходів, які передбачають використання різноманітних методів, способів та технологій господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу, сільськогосподарського водокористування, здійснення меліоративних заходів та заходів з охорони земель (рис. 1). Водночас всі перераховані складові аграрного природокористування (господарське освоєння земельно-ресурсного потенціалу, сільськогосподарське водокористування, меліоративні заходи та заходи з охорони земель) знаходяться в тісному взаємозв'язку і передбачають взаємний вплив. Традиційні способи господарського освоєння земельно-ресурсного по-

Рис. 1. Системне представлення аграрного природокористування

тенціалу, які передбачали і передбачають високий рівень розораності земель, використання різноманітних методів хімізації сільськогосподарського виробництва вимагають здійснення комплексу меліоративних заходів та заходів з охорони земель, щоб вчасно упереджувати еколого-деструктивні процеси, пов'язані з руйнацією агроландшафтів та навколишніх біогеоценозів.

Виходячи із сучасних трендів ведення сільського господарства у передових країнах світу та враховуючи наявну у вітчизняному агросекторі диспропорцію в сторону гіпертрофованого розвитку рослинницької галузі, необхідною складовою раціонального використання земельно-ресурсного потенціалу виступає формування біоенергетичних систем, які передбачають утилізацію сільськогосподарських відходів з метою виробництва біологічного палива, що в свою чергу зменшує масштаби спалення відходів сільськогосподарського виробництва у місцях збору врожаю, а це відповідає базовим вимогам нової кліматичної угоди.

Однією з можливих альтернатив раціонального використання земельно-ресурсного потенціалу є впровадження методів та технологій органічного землеробства, що супроводжуються заміною мінеральних добрив на сидератні добрива, що, у свою чергу, сприятиме зменшенню обсягів накопичення шкідливих речовин у ґрунті, які частково мігрують у матеріально-речову субстанцію сільськогосподарських культур. Впровадження технологій органічного землеробства супроводжується застосуванням ґрунтозахисних систем землеробства, які забезпечують зниження ризику поглиблення ерозійних та дефляційних процесів, щоб поступово зменшувати від'ємне сальдо балансу гумусу.

Характерною рисою господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу як магістральної ланки аграрного природокористування в теперішніх умовах є надмірна розораність території, що спричинена необхідністю збільшення виробництва сільськогосподарських культур, переважна більшість яких у вигляді сировини продається на зовнішні ринки. Такі процеси супроводжуються монокультуризмом землеробства, що, у свою чергу, спричиняє комплекс екологічно небезпеч-

них процесів в частині виснаження ґрунтів, а також їх надмірної хімізації. За таких умов визріває необхідність поступового подолання диспропорцій у сільськогосподарському виробництві через відновлення потенціалу тваринництва, в першу чергу, за рахунок зростання поголів'я ВРХ, що супроводжуватиметься збільшенням площі кормових угідь, а також зменшення частки ріллі в структурі сільськогосподарських угідь.

Виходячи з того, що розбалансоване осушення сільськогосподарських угідь в 60—80-их рр. минулого століття в 90-их роках змінилося безсистемним та неорганізованим використанням даного виду угідь, а також масовими проявами зміни спеціалізації у відповідності з коливаннями ринкової кон'юнктури, в останні роки все більшої актуальності набуває проблема збільшення масштабів здійснення меліоративних заходів та заходів з охорони земель на більшості сільськогосподарських угідь. Натомість здійснення меліоративних заходів та заходів з охорони земель вимагає відповідного організаційного, виробничо-технічного та фінансово-економічного забезпечення, що є проблемним у зв'язку з ліквідацією багатьох спеціалізованих виробничо-господарських структур меліоративного спрямування, а також відсутністю відповідних фінансових фондів для інвестиційного забезпечення модернізації і реконструкції інфраструктури здійснення меліоративних заходів та заходів з охорони земель.

Тобто господарське освоєння земельно-ресурсного потенціалу, виходячи з науково обґрунтованих вимог з раціоналізації природокористування, має доповнюватися комплексом меліоративних заходів, зокрема заходів по агролісомеліорації, гідромеліорації, фітомеліорації та хімічної меліорації. Особливо ускладненою проблемою є здійснення необхідного обсягу агролісомеліоративних заходів, оскільки це потребує залучення спеціалізованих лісгосподарських підприємств. Також практика господарювання показує, що недостатньою є хімічна меліорація ґрунтів, особливо на територіях, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, що призводить до зростання частки продукції з понаднормативним вмістом радіоактивно небезпечних речовин.

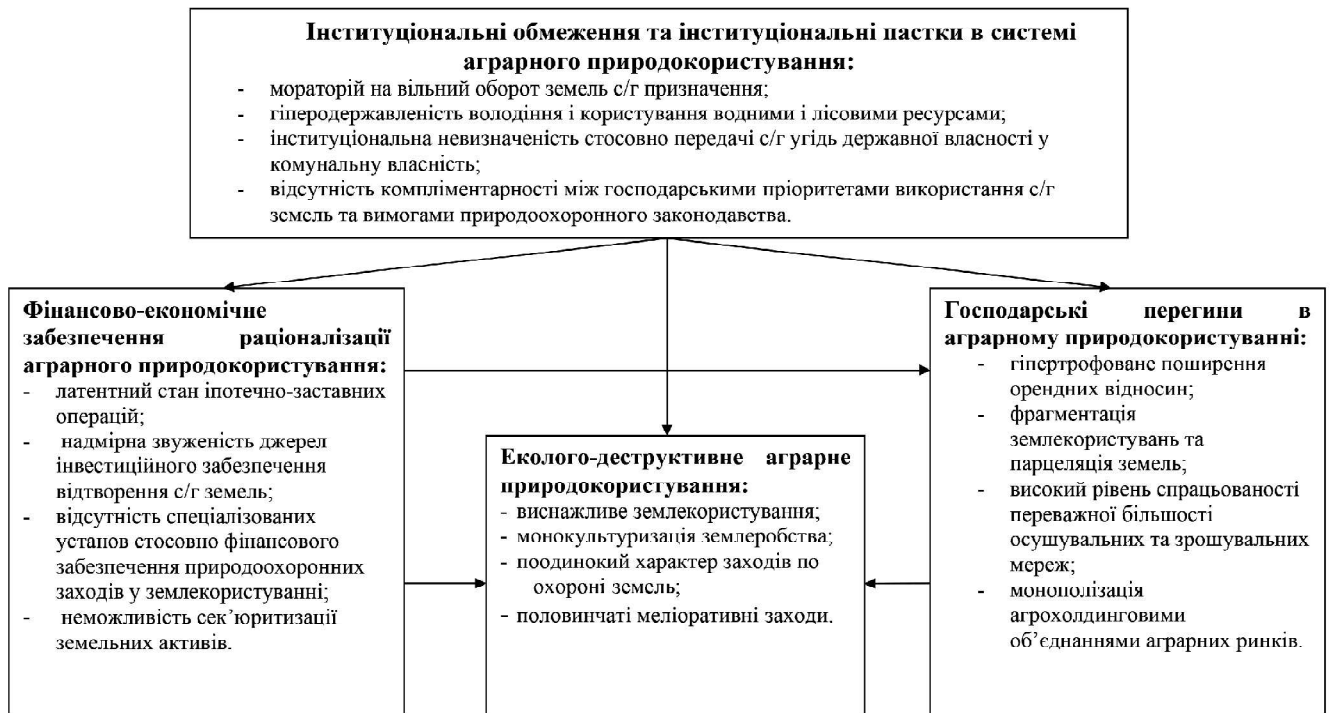

Рис. 2. Інституціональне підґрунтя еколого-деструктивного аграрного природокористування в Україні

Значно зменшилися в останні роки масштаби здійснення заходів з охорони земель, особливо створення накопичувачів твердого стоку, а також масштаби залуження сильнодеградованої і забрудненої шкідливими речовинами ріллі.

Темпи, масштаби та методи аграрного природокористування сьогодні визначаються соціально-економічними детермінантами (рівень доходів мешканців територій, які виступають ареалом розміщення природних ресурсів, наявність достатньої кількості робочих місць в зонах концентрації природно-ресурсного потенціалу,

культура господарювання підприємницьких структур та домогосподарств, які працюють у природно-ресурсному секторі, зокрема у сфері сільськогосподарського виробництва), що має виступити передумовою для формування такого інституціонального середовища господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, яке упереджуватиме марнотратне та розбалансоване використання природних ресурсів і стимулюватиме нарощення природного капіталу як ресурсного базису соціально-економічного піднесення, в першу чергу, сільських територій.

Рис. 3. Характеристика складових нераціонального аграрного природокористування

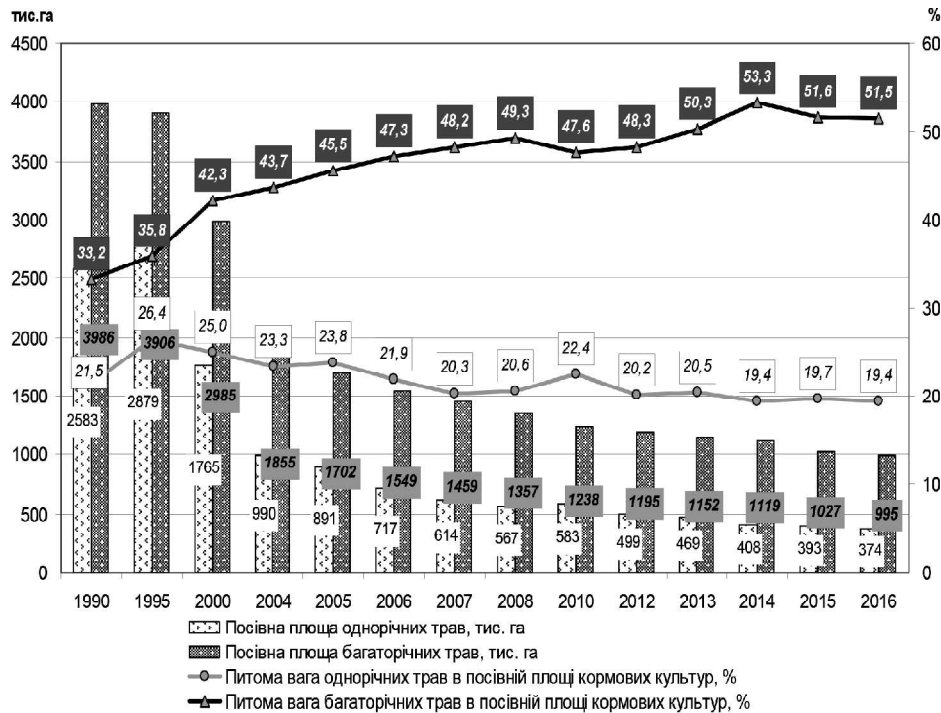

Рис. 4. Посівна площа однорічних та багаторічних трав у 1990–2016 рр. у цілому по Україні (розраховано за даними Державної служби статистики України)

Вибір методів раціоналізації аграрного природокористування сьогодні ускладнюється тим, що вже тривалий період на значних територіях відбувається процес нерегульованої експлуатації сільськогосподарських угідь. Це стосується і сектору великих вертикально та горизонтально інтегрованих аграрних формувань, які намагаються максимальною мірою використати орендовані сільськогосподарські угіддя і це не завжди супроводжується відповідним агротехнічним та агрохімічним супроводженням, а також особистих селянських господарств, які внаслідок перманентного інвестиційного дефіциту не мають можливості регулярно проводити науково обгрунтовані сівозміни, впроваджувати безплужний обробіток ґрунту та забезпечувати необхідний баланс використання мінеральних та органічних добрив.

Значною мірою такий стан консервується у зв'язку з багаторічною пролонгацією мораторію на вільний оборот сільськогосподарських угідь, що зумовлено домінуванням традиційних політичних кліше щодо неможливості запуску ринку сільськогосподарських земель в умовах несформованості інституціонального середови-

ща даного ринку. Має місце значний розрив між загальнодержавними пріоритетами раціоналізації аграрного природокористування, які сформовано у відповідності з науково обгрунтованими принципами господарського освоєння агресурсного потенціалу, та корпоративними пріоритетами, де домінує примат отримання максимального прибутку.

Певним недоліком більшості підходів стосовно раціоналізації аграрного природокористування є те, що вони не враховують численних інституціональних обмежень на вільний оборот сільськогосподарських земель та інших природних ресурсів, що звужує можливості відносно залучення фінансових ресурсів у відтворення агресурсного потенціалу (рис. 2). Найбільш вагомим інституціональним обмеженням для диверсифікації форм та методів фінансово-економічного забезпечення раціоналізації аграрного природокористування є пролонгація з року в рік мораторію на вільний оборот сільськогосподарських угідь, що супроводжується гіпертрофованим поширенням орендних відносин, які передбачають надання сільськогосподарських земель у довгострокове користування агрохолдинговим формуванням, що культивує виснажливе землекористування у зв'язку з монокультуризацією землеробства.

Наявність мораторію не дає змоги власникам сільськогосподарських угідь використати їх як предмет заставно-іпотечних відносин з метою отримання фінансових ресурсів для потреб розширеного відтворення, а для зони ризикового землеробства і для модернізації та реконструкції осушувальних та зрошувальних систем. Збереження інституціональних обмежень на вільний оборот сільськогосподарських земель значною мірою пригальмувало розвиток в Україні спеціалізованих фінансово-кредитних установ, зокрема земельно-іпотечних банків, що не дозволило вчасно запустити механізми сек'юритизації земельних активів і сформувати надійні джерела відтворення агресурсного потенціалу.

Передовий іноземний досвід, пов'язаний із раціоналізацією аграрного природокористування свідчить про те, що завдяки застосуванню науково обгрунтованих методів та технологій

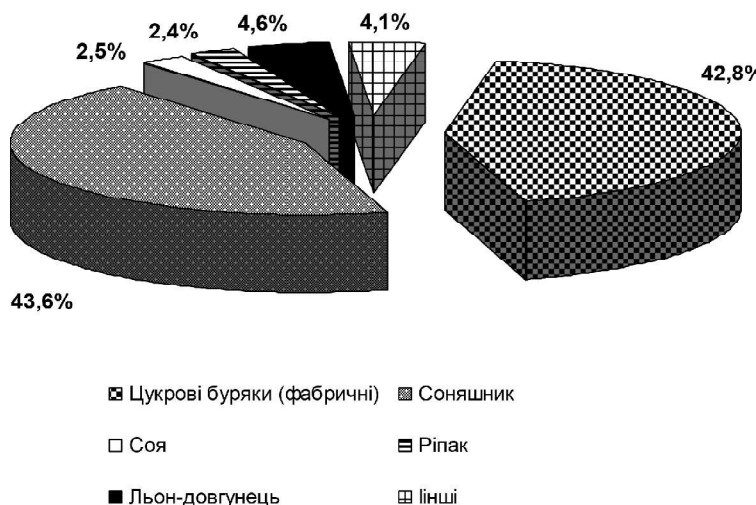

Рис. 5. Структура посівної площі технічних культур в Україні у 1990 році (розраховано за даними Державної служби статистики України)

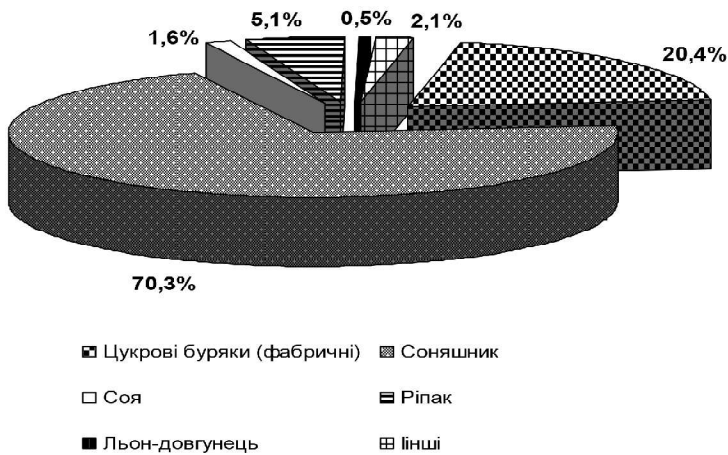

Рис. 6. Структура посівної площі технічних культур в Україні у 2000 році (розраховано за даними Державної служби статистики України)

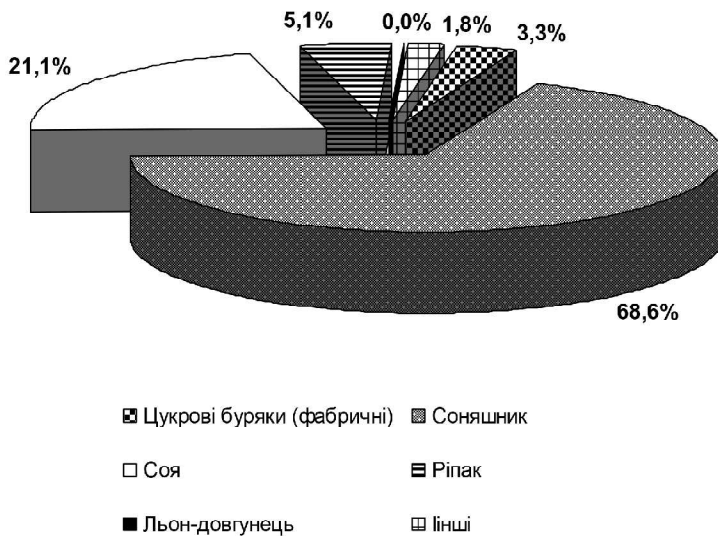

Рис. 7. Структура посівної площі технічних культур в Україні у 2016 році (розраховано за даними Державної служби статистики України)

раціонального використання агроресурсного потенціалу можна досягти високих показників прибутковості навіть на бідних на гумус ґрунтах.

Дефіцит гумусу компенсується своєчасним здійсненням природоохоронних та агротехнічних заходів та жорстким дотриманням сівозмін. Така практика, в першу чергу, має бути імплементована в діяльність сільськогосподарських товаровиробників, які функціонують у зоні ризикового землеробства.

При цьому при імплементатії передового іноземного досвіду необхідно враховувати комплексний характер виникнення проявів нераціонального використання агроресурсного потенціалу в Україні, який супроводжується, деструктивним впливом на довкілля та передбачає надмірну хімізацію та повільне впровадження методів та технологій органічного землеробства. Як показує господарська практика попередніх років основними складовими нераціонального аграрного природокористування виступають виробничо-технічні, агрохімічні та галузеві складові (рис. 3).

Саме їх поєднання і призводить до мультиплікативного негативного ефекту в аграрному природокористуванні, що підриває природно-ресурсну базу розширеного відтворення потенціалу сільського господарства в майбутньому і поглиблює кризові явища між соціально-економічною системою та біогеоценозами.

До виробничо-технічних складових відносяться: повільне впровадження технологій безполицевого об-

робітку ґрунту; недотримання науково обґрунтованих вимог стосовно створення захисних лісосмуг; недостатні масштаби хімічної меліорації на забруднених радіонуклідами територіях; занедбаність внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд в зоні осушення та зрошення. Агрохімічні складові охоплюють: скорочення посівних площ, удобрених органічними добривами; використання заборонених в інших країнах засобів захисту рослин; мляве використання сидератних добрив; використання генно-модифікованих організмів; відсутність надійних субстратів поглинання азотовмісних речовин, які мігрують з полів до водних джерел. До галузевих складових відносимо: високу розораність сільськогосподарських угідь; скорочення площі кормових культур, зокрема однорічних та багаторічних трав; прискорене збільшення посівних площ сільськогосподарських культур енергетичного спрямування; значне зменшення посівних площ луб'яних культур.

Квінтесенцією поглиблення деструктивних тенденцій у аграрному природокористуванні є динаміка посівних площ багаторічних трав у 1990—2016 рр., яка детермінувалася і детермінується кардинальними змінами в структурі сільськогосподарського виробництва та в спеціалізації окремих областей. Якщо у 1990 р. посівна площа багаторічних трав складала 3986 тис. га, у 2004 — 1855 тис. га, у 2010 р. — 1238 тис. га, то у 2016 — 995 тис. га. Отже, у 2016 р. порівняно з 1990 р. посівна площа багаторічних трав у цілому по Україні зменшилася у 4 рази, порівняно з 2000 р. — у 3 рази. Також низхідний тренд у цілому спостерігається і в динаміці посівної площі однорічних трав. Якщо у 1990 р. вона становила 2583 тис. га, у 2004 р. — 990 тис. га, у 2008 р. — 567 тис. га, то у 2016 р. — 374 тис. га (рис. 4).

Отже, у 2016 р. порівняно з 1990 р. посівна площа однорічних трав зменшилася у 7 разів, порівняно з 2000 р. — у 4,7 разу. Скорочення посівної площі як багаторічних, так і однорічних трав пов'язується із скороченням потужностей у тваринницькій галузі, що зумовило зменшення потреби в розширенні посівних площ кормових культур.

Зменшення абсолютної величини посівної площі багаторічних та однорічних трав певним чином відобразилося на їх питомій вазі в загальній посівній площі кормових культур. Незважаючи на те, що абсолютна величина посівної площі багаторічних трав у 2016 р. порівняно з початком 90-х і 2000-х років зменшилася на порядки в динаміці питомої ваги посівної площі багаторічних трав в загальній посівній площі кормових культур спостерігається в цілому висхідна тенденція.

Якщо у 1990 р. питома вага багаторічних трав у посівній площі кормових культур становила 33,2%, у 2000 р. — 42,3%, у 2008 р. — 49,3%, то у 2016 р. — 51,5%. Зростання питомої ваги багаторічних трав в посівній площі кормових культур при зменшенні абсолютної величини посівної площі свідчить про те, що посівні площі інших культур зменшувалися ще більш прискореними темпами.

У динаміці питомої ваги посівної площі однорічних трав у 1990—2016 рр. у цілому мала місце низхідна тенденція. Якщо у 1990 р. питома вага однорічних трав у загальній посівній площі кормових культур становила 21,5%, у 2004 р. — 23,3%, у 2008 р. — 20,6%, то у 2016 р. — 19,4%. Це свідчить про те, що у зв'язку зі згортанням окремих видів тваринництва зменшувалась потреба у кормовій базі, що відповідним чином відобразилося на посівних площах багаторічних та однорічних трав. Для зони зрошуваного землеробства скорочення посівних площ багаторічних та однорічних трав призвело до надзвичайно деструктивних процесів, які негативним чином вплинули на стійкість агроландшафтів.

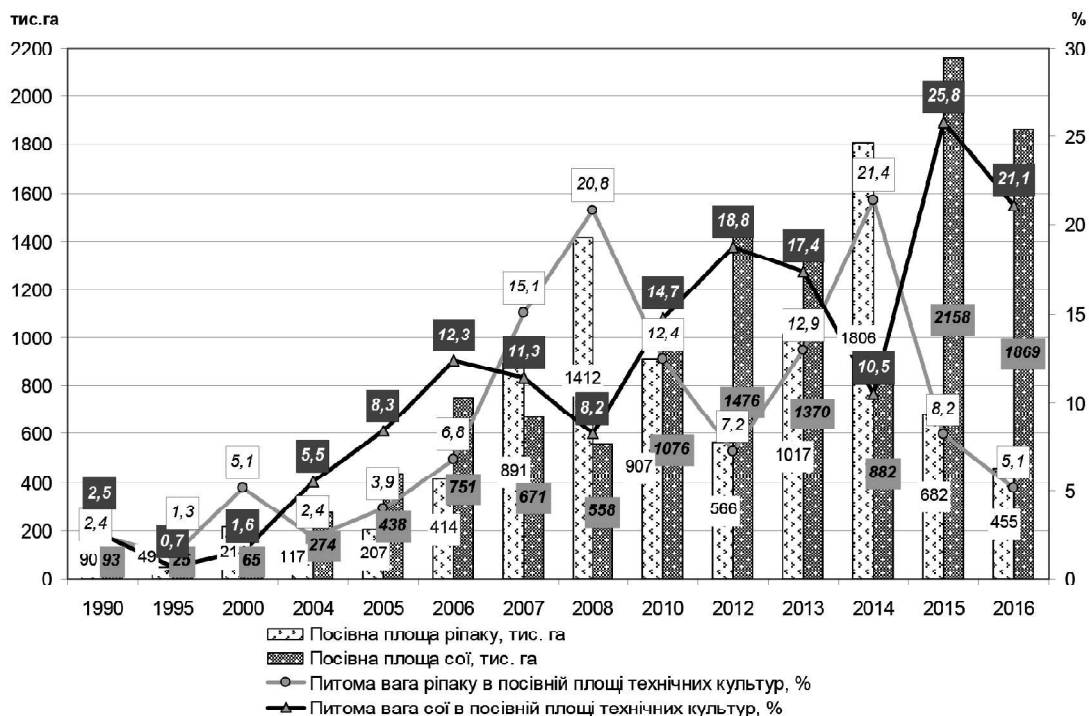

Рис. 8. Посівна площа ріпаку та сої у 1990–2016 рр. у цілому по Україні (розраховано за даними Державної служби статистики України)

У 1990–2016 рр. відбулися значні структурні зміни стосовно посівних площ окремих технічних культур. Якщо у 1990 р. питома вага посівної площі соняшника в загальній посівній площі технічних культур складала 43,6%, у 2000 р. — 70,3%, то у 2016 р. — 68,6%. Натомість відбулося значне зменшення питомої ваги цукрових буряків в структурі посівних площ технічних культур. Якщо у 1990 р. питома вага цукрових буряків (фабричних) становила 42,8%, у 2000 р. — 20,4%, то у 2016 р. — 3,3%. Зворотна тенденція має місце в динаміці питомої ваги посівних площ сої в структурі посівних площ технічних культур. Якщо у 1990 р. питома вага сої складала 2,4%, у 2000 р. — 1,6%, то у 2016 р. — 21,1% (рис. 5–7).

Найбільше занепокоєння викликає значне зменшення питомої ваги посівної площі льону-довгунця. У 1990 р. у структурі посівних площ технічних культур питома вага льону-довгунця складала 4,6%, для порівняння — у 2000 р. лише 0,5%. Враховуючи те, що льон-довгунець виступав однією з базових культур для дерново-підзолистих та супіщаних ґрунтів у Поліських адміністративних районах, спостерігається зміна традиційної сільськогосподарської спеціалізації в зоні осушувальних меліорацій, що негативним чином відображається на ефективності використання меліорованих земель у господарському обороті.

З динамікою посівних площ однорічних та багаторічних трав різко контрастує динаміка посівних площ

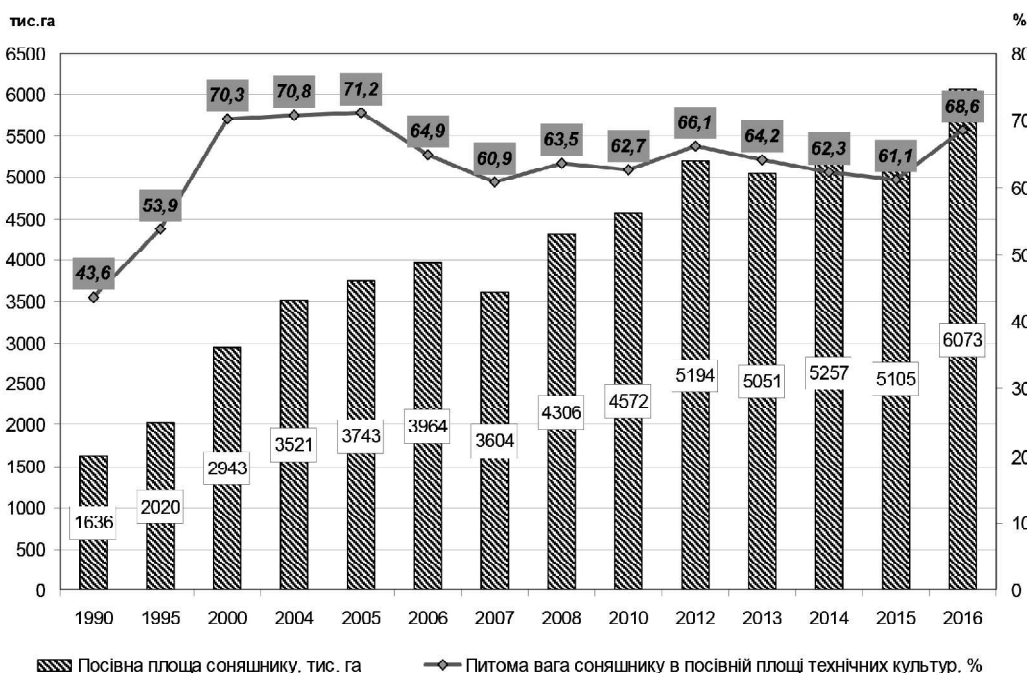

Рис. 9. Посівна площа соняшнику у 1990–2016 рр. у цілому по Україні (розраховано за даними Державної служби статистики України)

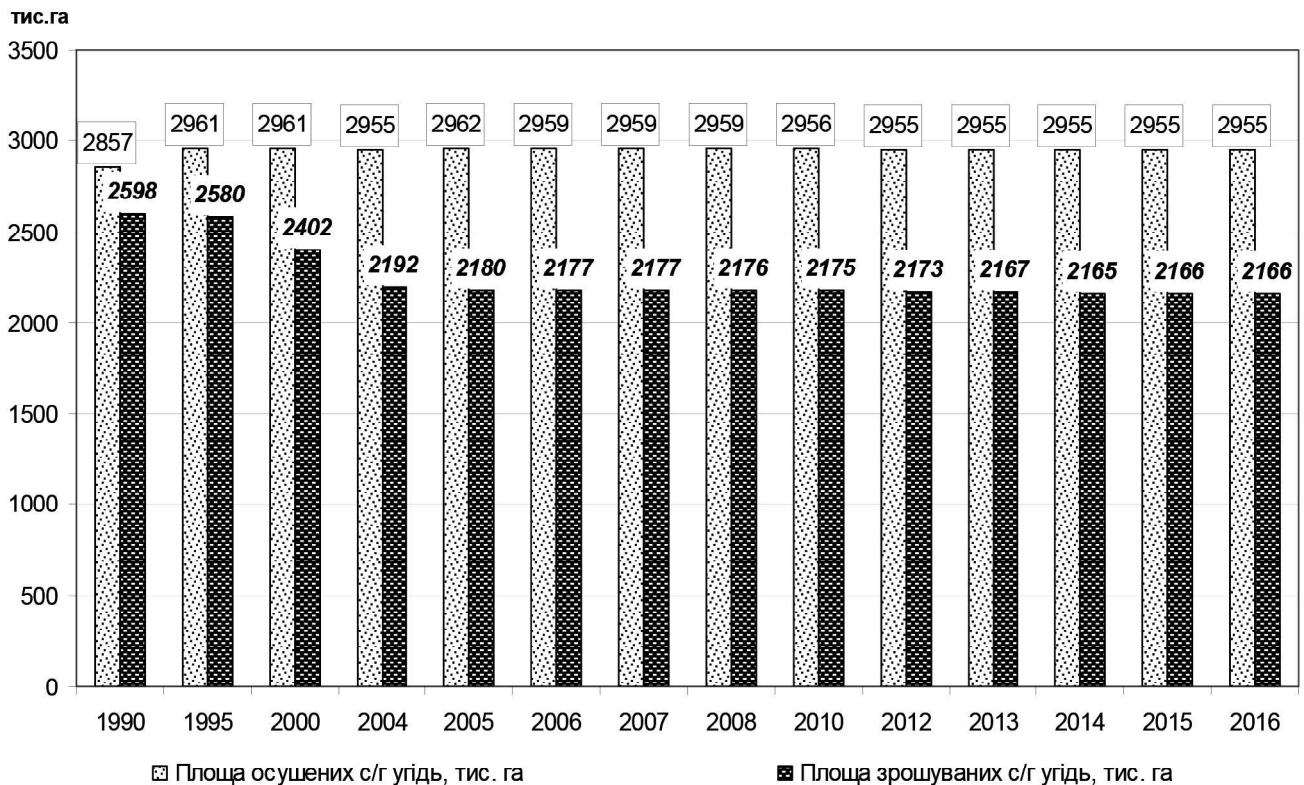

Рис. 10. Площа осушених та зрошуваних сільськогосподарських угідь в цілому по Україні (розраховано за даними Державної служби статистики України)

таких технічних культур, як ріпак та соя. Якщо у 1990 р. посівна площа ріпаку складала 90 тис. га, у 2000 р. — 21 тис. га, у 2004 р. — 117 тис. га, у 2008 р. — 1412 тис. га, то у 2016 р. — 455 тис. га (рис. 8). У 2014 р. посівна площа ріпаку складала 1806 тис. га, що у 20 разів більше ніж у 1990 р.

Інтенсивне зростання посівних площ ріпаку пов'язане із домінуванням тренду у глобальному масштабі

стосовно збільшення обсягів виробництва енергії з відновлювальних джерел, що, у свою чергу, посилює енергетичну спрямованість сільськогосподарського виробництва в цілому. Зростання посівних площ ріпаку в Україні значною мірою було зумовлено введенням нових енергетичних індикаторів в Європейському Союзі, які передбачали обов'язкове збільшення частки енергії

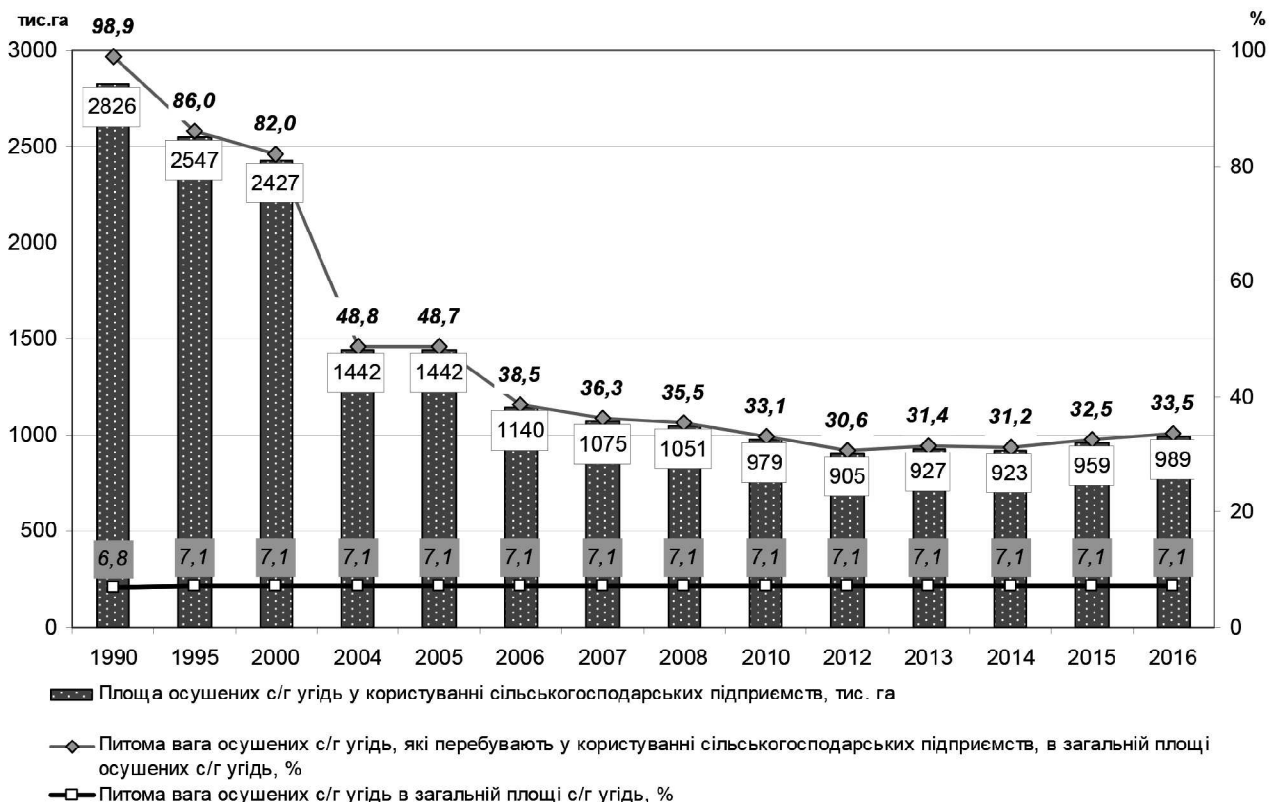

Рис. 11. Площа осушених сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств (розраховано за даними Державної служби статистики України)

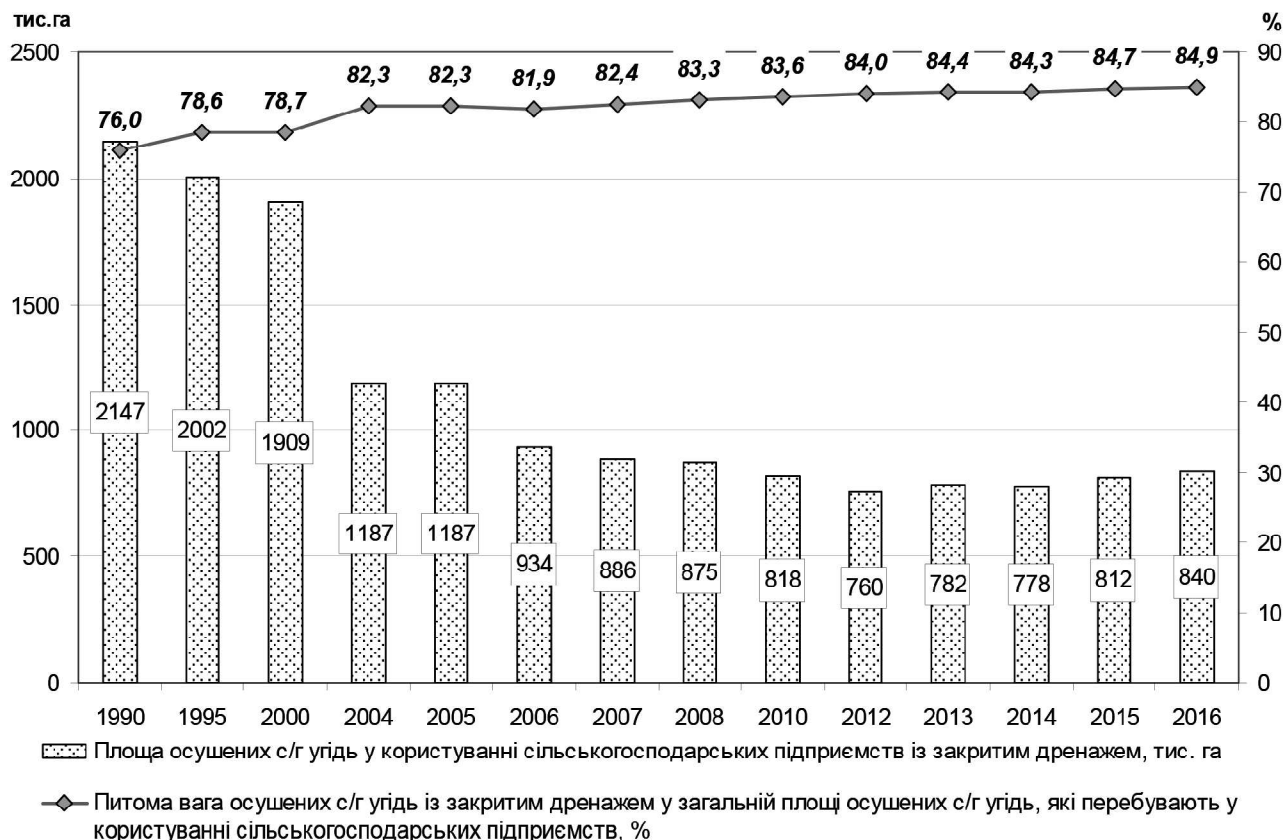

Рис. 12. Площа осушених сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств із закритим дренажем (розраховано за даними Державної служби статистики України)

з відновлювальних джерел в загальній величині енергії, яка вироблялася.

Розширення площі ріпаку свідчить про загострення ризиків переорієнтації сільськогосподарських товаровиробників із продовольчої спрямованості на енергетичну. Одним з базових чинників необґрунтованого збільшення посівних площ ріпаку є також

відсутність вітчизняної виробничо-технічної бази його переробки.

Також у 1990—2016 рр. спостерігається в цілому висхідний тренд в збільшенні посівів сої. Якщо у 1990 р. посівна площа сої складала 93 тис. га, у 2004 р. — 274 тис. га, у 2008 р. — 588 тис. га, то у 2016 р. — 1869 тис. га. Тобто у 2016 р. порівняно з 1990 р. посівна площа сої

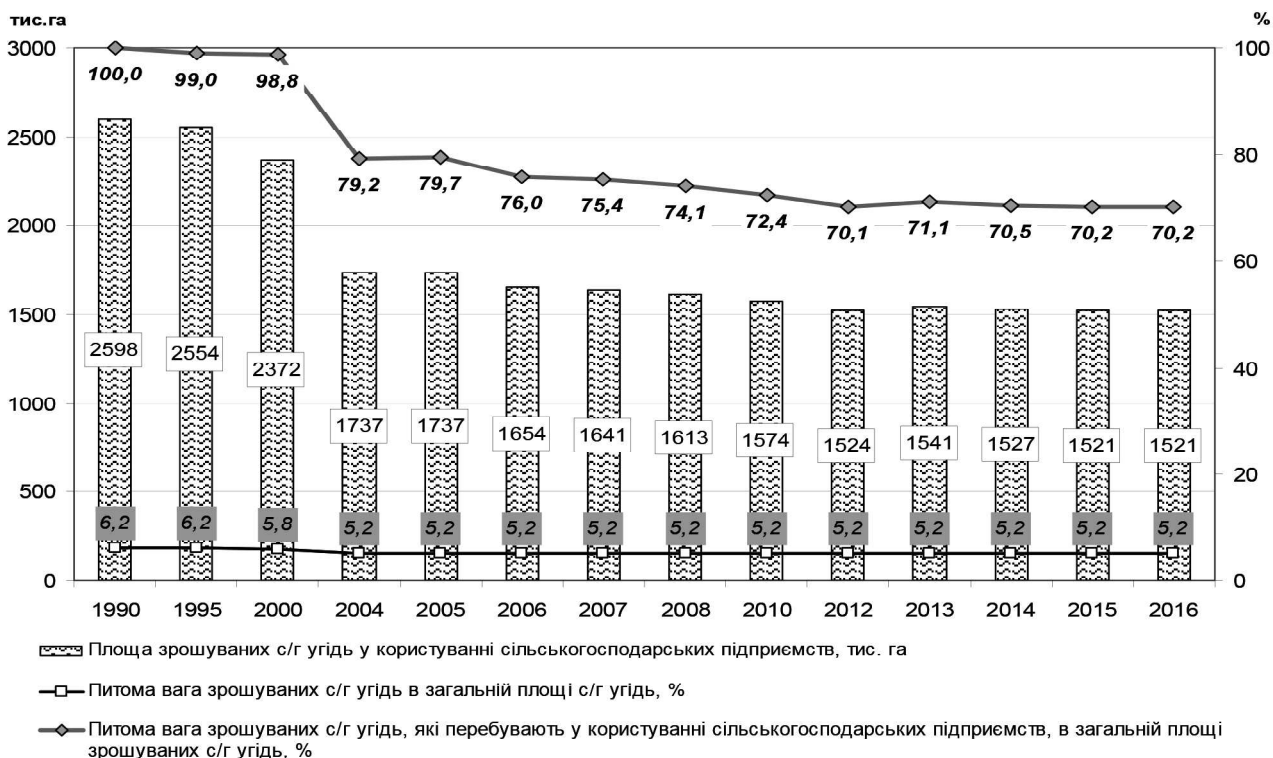

Рис. 13. Площа зрошуваних сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств (розраховано за даними Державної служби статистики України)

збільшилася у 20 разів, порівняно з 2008 р. — у 3,3 разу. Такий висхідний тренд в динаміці посівних площ сої зумовлений нарощенням потужностей у переробному сегменті аграрного сектора національної економіки.

Збільшення абсолютної величини посівних площ ріпаку та сої відповідним чином відобразилося і на їх питомій вазі в посівній площі технічних культур в цілому. Якщо у 1990 р. питома вага ріпаку в посівній площі технічних культур складала 2,4%, у 2008 р. — 6,8%, то у 2014 р. — 21,4%. Питома вага сої в посівній площі технічних культур у 1990 р. складала 2,5%, у 2004 р. — 5,5%, у 2010 р. — 14,7%, а у 2016 р. — 21,1%. Тобто в цілому спостерігається підвищення частки посівної площі таких технічних культур, як ріпак та соя, що поглиблює монокультуризацію сільськогосподарського виробництва і призводить до еколого-деструктивних процесів в аграрному природокористуванні.

Найбільш яскравим проявом поглиблення еколого-небезпечних процесів в аграрному природокористуванні є висхідна тенденція в динаміці посівної площі такої гумусовибагливої культури як соняшник, що значною мірою зумовлено зміцненням позицій українських товаровиробників на світових ринках соняшникового насіння та соняшникової олії. Якщо у 1990 р. посівна площа соняшника складала 1636 тис. га, у 2004 р. — 3521 тис. га, у 2008 р. — 4306 тис. га, то у 2016 р. — 6073 тис. га (рис. 9).

У 2016 р. порівняно з 1990 р. посівна площа соняшника збільшилася у 3,7 разу, порівняно з 2004 р. — в 1,7 разу. Тобто спостерігається процес розширення посівних площ соняшнику не лише в традиційних районах його вирощування, а й в інших регіонах, ґрунти яких є більш пристосованими для вирощування не технічних, а кормових культур, що призводить до незворотних негативних процесів у процесах гумусоутворення та відображається на стійкості агроландшафтів.

В Україні мають місце значні площі осушених та зрошуваних сільськогосподарських угідь, які у зв'язку із природно-ресурсними особливостями їх використання відносять до зони ризикового землеробства, що вимагає використання специфічних методів регулювання з метою упередження еколого-деструктивних процесів в аграрному природокористуванні на цих територіях.

У 1990 р. площа осушених сільськогосподарських угідь становила 2,8 млн га, у 2004 — 2,9 млн га, у 2008 — 2,9 млн га (рис. 10). Фактично така площа осушених сільськогосподарських угідь спостерігалась і у 2016 р.

Натомість у 1990 р. площа зрошуваних сільськогосподарських угідь становила 2,6 млн га, у 2004 р. — 2,2 млн га, у 2013 р. — 2,17 млн га, а у 2016 р. — 2,16 млн га. У 2016 р. порівняно з 1990 р. спостерігається зменшення площі зрошуваних сільськогосподарських угідь більш ніж на 400 тис. га, що пов'язано із демонтажем зрошувальних систем на окремих територіях у зв'язку із ліквідацією крупнотоварних сільськогосподарських виробництв та відсутністю дієвого механізму їх збереження в умовах роздержавлення (майнового та земельного розпаювання).

Специфічними рисами відзначається інституціональна структура володіння та користування осушеними та зрошуваними сільськогосподарськими угіддями. Це знову ж таки пов'язано з інституціональними перетвореннями у сільськогосподарському виробництві України та формуванням корпоративного сектору. Якщо у 1990 р. 98,9% осушених сільськогосподарських угідь перебували у користуванні сільськогосподарських підприємств, у 1995 р. — 86,0%, у 2004 р. — 48,8%, у 2008 р. — 35,5%, то у 2016 р. — 33,5% (рис. 11).

Тобто фактично на даний момент лише третина осушених сільськогосподарських земель перебуває у користуванні сільськогосподарських підприємств, а переважна більшість відповідно належить сільським домогосподарствам. Виходячи з того, що сільські домогосподарства відзначаються низьким рівнем концентрації інвестиційного потенціалу, вони не мають можливості забезпечувати фінансування модернізації та реконст-

рукції внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, що призводить до їх подальшого спрацювання і поступового виведення із робочого стану, а це в свою чергу не забезпечує сприятливого водно-повітряного режиму ґрунту для ведення сільськогосподарського виробництва на цих територіях.

Питома вага осушених сільськогосподарських угідь в загальній площі сільськогосподарських угідь у 1990—2016 рр. коливалася в інтервалі 6,8—7,1%, що в теперішніх умовах загострення продовольчої кризи та коливань на світових ринках сільськогосподарської сировини є значним резервом нарощення обсягів сільськогосподарського виробництва та експортного потенціалу. Необхідно зазначити, що площа осушених сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств із закритим дренажем невпинно зменшувалася. Так, у 1990 р. площа осушених сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств із закритим дренажем становила 2,1 млн га, у 2004 р. — 1,2 млн га, у 2008 р. — 875 тис. га, а у 2016 р. — 840 тис. га. (рис. 12).

Стосовно інституціонального підґрунтя володіння та користування зрошуваними сільськогосподарськими угіддями, то тут спостерігаються дещо відмінні риси порівняно з інституціональними середовищем користування осушеними сільськогосподарськими угіддями. У 1990 р. площа зрошуваних сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств становила 2,6 млн га, у 2000 р. — 2,4 млн га, у 2008 р. — 1,6 млн га, а у 2016 р. — 1,5 млн га (рис. 13).

Це відповідним чином відобразилось на питомій вазі зрошуваних сільськогосподарських угідь, які перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств, в загальній площі зрошуваних сільськогосподарських угідь.

Якщо у 1990 р. у користуванні сільськогосподарських підприємств перебувало майже всі сто відсотків зрошуваних сільськогосподарських угідь, у 2000 р. — 98,8%, у 2004 р. — 79,2%, у 2008 р. — 74,1%, то у 2016 р. — 70,2%. Тобто на відміну від осушених сільськогосподарських угідь, де основна їх площа перейшла у користування особистих селянських господарств, більше половини зрошуваних сільськогосподарських угідь, а точніше більше 70% перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств. Це пов'язано з тим, що особисті селянські господарства не мають необхідної фінансової, організаційної та виробничо-технічної бази для підтримання в належному стані внутрішньогосподарських мереж зрошувальних систем.

Характерною рисою перерахованих складових нераціонального аграрного природокористування є те, що їх виникнення пов'язане як з недосконалістю регуляторного механізму впливу на природокористувачів як на загальнодержавному, так і на регіональному і місцевому рівнях, а також з внутрішньо-корпоративними та внутрішньовиробничими аспектами діяльності. Також значний вплив на їх виникнення здійснили рудименти командно-адміністративної економіки в управлінні природокористуванням, а також повільна імплементація кращих іноземних практик екологізації та біологізації землеробства.

У короткостроковій перспективі необхідною є компліментарність цілей територіальних громад та природокористувачів стосовно збереження унікального за світовими мірками агроресурсного потенціалу для майбутніх поколінь. Усунення перерахованих складових нераціонального аграрного природокористування в переважній більшості випадків залежить від пріоритетів діяльності та виробничої програми суб'єктів аграрного підприємництва, що визначає фінансові можливості природоохоронної діяльності та впровадження сучасних методів природозберігаючого землеробства. Однак основним поштовхом раціоналізації аграрного приро-

докористування має бути інституціоналізація комплексу стимулів, які спонукатимуть сільськогосподарських товаровиробників ощадливіше використовувати земельно-ресурсний потенціал.

Значною мірою досягнення проривних результатів стосовно раціоналізації аграрного природокористування в інших країнах було досягнуто за рахунок диверсифікації регуляторів фінансово-економічного впливу на суб'єкти аграрного підприємництва. В Україні фінансово-економічний механізм раціоналізації аграрного природокористування особливо в зонах ризикового землеробства охоплює надмірно обмежений перелік інструментів та важелів, що пов'язано із довготривалим періодом існування гіперцентралізованої системи фінансування охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів, а також надмірною уніфікованістю фіскальних та кредитних регуляторів процесів відтворення і використання природних ресурсів.

Концентрація екологічних та природно-ресурсних платежів на загальнодержавному рівні, яка зберігається і в наш час, не дає можливості часно формувати надійні джерела фінансування природоохоронних проєктів на рівні регіонів і територіальних громад. Також надмірна уніфікованість фіскальних регуляторів звужує податкову базу наповнення бюджетів місцевого самоврядування і не дає можливості повноцінно формувати фонди відтворення навколишнього природного середовища. За таких умов важливого значення набуває проблема урізноманітнення набору фінансово-економічних регуляторів, які стимулюватимуть сільгоспвиробників впроваджувати сучасні методи та технології раціоналізації аграрного природокористування.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Аграрне природокористування — це комплекс організаційно-економічних та виробничо-технічних заходів, спрямованих на забезпечення процесу сільськогосподарського виробництва на основі використання земельних та інших природних ресурсів, які забезпечують необхідний водно-повітряний режим ґрунту та упереджують прояви виснаження земельно-ресурсного потенціалу в цілому. Домінування тривалий період галузевих та міжгалузевих принципів господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу призвело до поширення еколого-деструктивних та природо-руйнівних процесів в аграрному природокористуванні, що зумовило необхідність удосконалення інституціонального середовища та формування сучасного фінансово-економічного механізму його раціоналізації.

Поглиблення еколого-деструктивних процесів в аграрному природокористуванні значною мірою зумовлене наявністю інституціональних обмежень та інституціональних пасток у системі аграрного природокористування, які, у свою чергу, супроводжуються виникненням численних господарських перегинів та надмірною уніфікованістю фінансово-економічного забезпечення раціоналізації аграрного природокористування.

До основних інституціональних обмежень та інституціональних пасток в системі аграрного природокористування слід віднести: наявність мораторію на вільний оборот земель сільськогосподарського призначення; гіперодержавленість володіння і користування водними і лісовими ресурсами; інституціональну невизначеність стосовно передачі сільськогосподарських угідь з державної власності у комунальну власність; відсутність компліментарності між господарськими пріоритетами використання сільськогосподарських угідь та вимогами природоохоронного законодавства.

Серед перерахованих обмежень та інституціональних пасток особливої резонансності в останній час набула невідповідність між господарськими пріоритетами використання сільськогосподарських угідь та вимогами природоохоронного законодавства, що зумовле-

но намаганням переважної більшості сільськогосподарських товаровиробників максимізувати прибуткові надходження за допомогою максимально можливого господарського освоєння земельно-ресурсного потенціалу. Проявом чого є розширення посівної площі сільськогосподарських культур, які у вигляді сировини експортуються на зовнішні ринки.

Ускладнює проблему раціоналізації аграрного природокористування також інституціональна невідповідність передачі сільськогосподарських угідь державної власності у комунальну власність через багаторазове відхилення відповідних законодавчих актів, що сприяє пролонгації еколого-деструктивних процесів на тимчасово незатребуваних та покинутих сільськогосподарських угіддях. Це також не додає ініціативності територіальним громадам у частині активізації процесів відтворення та охорони сільськогосподарських угідь через відсутність відповідних стимулів.

Література:

1. Борисова В. А. Екологічні основи природокористування в АПК. — Суми: Видавництво "Довкілля", 2004. — 356 с.
2. Веденичев П. Ф., Пасхавер Б. И., Трегобчук В. М. Социально-экономическая эффективность использования аграрного ресурсного потенциала. — К.: Наукова Думка, 1988. — 311 с.
3. Дорогунцов С. И., Борщевский П. П., Данилишин Б. М. Удосконалення управління природокористуванням в АПК: монографія. — К.: Урожай, 1992. — 128 с.
4. Концепція ефективного використання осушуваних земель гумідної зони України (наукові засади). — К., ЦП "Компринт". — 2015. — 22 с.
5. Лукинов И., Онищенко А., Пасхавер Б. Аграрный потенциал: исчисление и использование // Вопросы экономики. — 1988. — № 1. — С. 12—21.
6. Новаковский А. Я. Экономические проблемы использования и охраны земельных ресурсов. — К., Вища школа, 1985. — 207 с.
7. Ромащенко М. Наукові засади розвитку меліорації земель в Україні // Водне господарство України. — 2013. — № 1. — С. 35—42.

References:

1. Borysova, V. A. (2004), *Ekolohichniosnovypryrodoekorystuvannya v APK* [Environmental principles of nature use in agro-industrial complex]. Sumy, vydavnytstvo "Dovkillya", 356 p. [in Ukrainian].
2. Vedenichev, P. F. Pashaver, B. I. Tregobchuk, V. M. (1988), *Sotsial'no-jekonomicheskajajeffektivnost' ispol'zovanijaagrarnogoresursnogopotenciala* [Socio-economic efficiency of use of agrarian resource potential]. Kyiv, NaukovaDumka, 311 p. [in Russian].
3. Doroguntsov, S. I. Borshchevsky, P. P. Danylyshyn, B. M. (1992), *Udoskonalennya upravlinnyapryrodoekorystuvanniam v APK* [Improvement of the nature management in the agro-industrial complex]. Kyiv, Urozhay, 128 p. [in Ukrainian].
4. Kontseptsiya efektyvnoho vykorystannya osushuvanykh hzemel' humidnoyi zony Ukrayiny (naukovizasady) [The concept of effective use of reclaimed lands of the Ukrainian humid zone (scientific foundations)]. Kyiv, TsP "Komprynt", 2015, 22 p. [in Ukrainian].
5. Lukinov, I. Onishchenko, A. Pashaver, B. (1988), *Agrarnyjpotencial: ischislenieiispol'zovanie* [Agrarian potential: calculation and use]. *Voprosyekonomiki*, no. 1, pp. 12—21 [in Russian].
6. Novakovskij, L. Ja. (1985), *Jekonomicheskije problemyi spol'zovanijaohranyzemel'nyhresursov* [Economic problems of use and protection of land resources]. Kyiv, Vishhashkola, 207 p. [in Russian].
7. Romashchenko, M. (2013), *Naukovizasadyrozvytkumelioratsiyizemel' v Ukrayini* [Scientific principles of land reclamation development in Ukraine]. *VodnehospodarstvoUkrayiny*, no. 1, pp. 35—42 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 04.09.2018 р.